

SOCIOLOGICKÁ KONCEPCE FERDINANDA TÖNNIESE

Stoupenci racionalistického způsobu myšlení, vycházející z osvícenských idejí, uznávali přirozená práva člověka a suverenitu lidu, jeho práva na rozumné zákony a rozumný společenský pořádek, který by odpovídal lidské přirozenosti. Přívrženci historického přístupu, který byl nejjasněji vyjádřen v pracích historické právní školy, naopak zdůrazňovali důležitost tradičních norem a principů lidského soužití i nutnost existence historicky vzniklých forem státní a právní regulace společenského života. „Proti racionalismu minulého období, který si dovolil opovážlivě se dotknout tradic, byl vyzvednut historismus, který měl obnovit kult zneuctěných starých časů a zvýšit cenu zapomenutých tradic.“

V sociologii konce 19. století, a to zejména v sociologii německé, byla tato diskuse úzce spjata se jménem F. Tönniese.

Ferdinand Tönnies se narodil 26. července 1855 v Eiderstadtu ve šlesvicko-holštýnském vévodství, které tehdy patřilo k Dánskému království. Ve Šlesviku, který se právě v té době stal pruskou provincií, ukončil gymnázium, potom studoval na řadě německých univerzit a obdržel diplom z klasické filologie v Tübingenu (1877). Roku 1881 obhájil doktorskou disertaci z filozofie na Kielské univerzitě, kde pak téměř celý život působil nejprve jako soukromý docent katedry filozofie a později jako profesor katedry ekonomiky a statistiky. Tönnies byl spolu se Sombartem, Simmelem a Maxem Weberem zakladatelem Německé sociologické společnosti a v letech 1909-1933 jejím prvním prezidentem. Zemřel 9. dubna 1936.

Tönnies si jako mimořádně aktivní a plodný autor vytyčil cíl sjednotit přednosti racionální vědecké metody s historickým pohledem na sociální svět. Vycházel při tom z prací zakladatele historické právní školy Friedricha Karla Savignyho, ze světově proslulé knihy anglického badatele sira Henryho Maina „Starověké právo“, v níž v opozici statusu a kontraktu našel konceptuální základ pro vypracování dvojice antinomních pojmů, které nakonec determinovaly obsah jeho vlastní sociologické koncepce. Dále vycházel z prací Lewise Henryho Morgana, Johanna Jacoba Bachofena i jiných tehdejších etnografů, historiků a teoretiků práva.

Dalším myšlenkovým zdrojem se Tönniesovi stalo studium evropské filozofie 17. století, zejména racionalistické filozofie Hobbesovy a Spinozovy. V jedné ze svých prvních historikofilozofických prací, věnované Hobbesovu dílu, formuloval Tönnies teoretický obsah pojmů, jež se staly základem jeho vlastní sociologické teorie. V jednom odstavci této knihy, který je z hlediska vývoje Tönniesových myšlenek nejdůležitější, se píše: „Část Hobbesových následovníků... u něho hledala oporu pro koncepci absolutní suverenity pospolitostní vůle. V historické skutečnosti tehdejší doby tomu odpovídala absolutní monarchie. Jiní autoři, vycházející z optimistických představ o lidské přirozenosti, zavrhovali i tuto novou autoritu, Jež měla překonat všechno ostatní. Právě pospolitost vůbec nepovažovali za nutnou a předpokládali, že nejvyššího štěstí lidstva lze dosáhnout v čisté společnosti prostřednictvím společenského státu, tj. prostřednictvím rovnocenných vzájemných vztahů mezi individui, jež mohou být ustanoveny i zrušeny. Prvním představitelem této myšlenky byl Locke, který se prosadil hlavně svými pracemi z politické ekonomie. Reálným základem takovýchto názorů byl liberální konstitucionalismus.“

Tento principiální protiklad dvou typů společnosti Tönnies důsledně analyzoval v nevelké práci „Pospolitost a společnost“ z roku 1887, která mu přinesla světovou

proslulost. Základním obsahem této práce byl protiklad dvou typů sociálních vazeb, tj. pospolitostních (gemeinschakliche) a společenských (gesellschaftliche). Vztahy prvního typu se zakládají na emocích, sympatiích a duševní náklonnosti a jsou uchovávané jak uvědoměle díky tradici, tak neuvědoměle v důsledku emocionálních vazeb a sjednocujícího působení společného jazyka. Tönnies napsal: „Rozlišuji tyto typy pospolitostních vztahů: 1. Rodové vztahy. Za takové na prvním místě jsou přirozeně považovány právě rodové či pokrevní vztahy. 2. ‚Sousedské‘ vztahy, charakterizované společnými prožitky, které jsou vlastní manželskému a v úzkém slova smyslu rodinnému životu, avšak pojmově mají širší smysl. 3. ‚Přátelské‘ vztahy založené na vědomí duchovní blízkosti nebo příbuznosti, neboli takové vědomí je postulováno či je základem jakéhokoli druhu společného života. Tyto vztahy mají zvláštní sociální význam, jsou-li chápány jako společná náboženská příslušnost, jako pospolitost.

Základem vztahů druhého typu, tj. společenských vztahů, je racionální výměna, směna vlastněných věcí. Tyto vztahy mají tedy věcnou povahu a jsou charakterizovány protikladnými snahami účastníků. Jsou částečně založeny na vztazích pospolitostních, avšak mohou existovat i mezi oddělenými a vzájemně cizími individui a dokonce i mezi nepřáteli díky uvědomělému rozhodnutí těch, kteří se na nich podílejí. Subjekty těchto vztahů mohou být i různé skupiny, kolektivy a dokonce společenství a státy, chápáné jako formální „osoby“. „Podstatou všech těchto vztahů a vazeb je vědomí užitečnosti a hodnoty, kterou má, může nebo bude mít jeden člověk pro druhého a kterou tento druhý odhaluje, přijímá a chápe. Vztahy tohoto druhu mají tedy racionální strukturu.“

Tyto dva druhy vztahů a vazeb, tj. pospolitostní a společenské, mají charakterizovat nejen vzájemné vztahy mezi lidmi, ale i vztah člověka ke společnosti. V pospolitosti sociální celek logicky předchází části. Ve společnosti je naopak sociální celek souhrnem části. Rozdíl mezi pospolitostí a společností je rozdílem mezi organickou a mechanickou vazbou části tvořících sociální celek.

Základem těchto dvou typů organizace sociálního života jsou dva typy vůle, označované Tönniesem jako „Wesenwille“ a „Kiirwille“ (původně „Wilikiir“). Wesenwille je bytostná vůle, tj. v určitém smyslu vůle celku, determinující jakýkoli, i ten nejméně významný aspekt sociálního života. Kurwille označuje jiný typ působení integračního faktoru, oslabení sociální vůle, její rozčlenění na množství dílčích suverénních vůlí, jež se mechanicky spojují v celek společenského života.

Protože Tönnies připisoval mimořádný význam pojmu vůle, zařazovala většina badatelů jeho názory do psychologického směru v sociologii. To však není přesné. Tönnies totiž vůbec nechápe vůli jako čistě psychologický faktor. I když neustále píše, že bez vůle neexistuje lidské jednání, je vůle v jeho koncepci zcela abstraktní pojem, zbavený bezprostředního psychologického smyslu.

Tönnies napsal: „Jakákoli duchovní činnost, protože je činností lidskou, je poznamenána myšlením, a proto rozlišuji vůli, neboť v ní je obsaženo myšlení, a myšlení, neboli v něm je obsažena vůle.“a) V jiné práci se Tönnies vyjádřil ještě určitěji: „Vůle je ve své lidské podobě determinována silou lidského myšlení“\$) a latinský epigram ze Spinozy, uvádějící jednu kapitolu Toninesova hlavního díla - „Voluntas atque intellectus unum et idem sunt“ - umožňuje vysvětlit původ a tedy také smysl jeho představ o lidské vůli.

Tönniesova distance od psychologického zdůvodňování sociologie se projevila i v jeho pojetí sociálního jednání individuí. Když analyzoval sociální jednání, používal Tönnies v jedné ze svých posledních prací typologii zavedenou

Maxem Weberem, podle níž se rozlišují účelně racionální, hodnotově racionální, afektivní a tradiční formy sociálního jednání. Tönnies se domníval, že v první z těchto forem se realizuje *Kiirwille*, ve třech dalších (z nichž pouze jedna předpokládá psychologický faktor jako určující) *Wesenwille*. Racionální činnost rozumu tak byla kritériem rozlišení dvou typů vůle a s nimi spjatých dvou typů společenského pořádku. Základem Tönniesovské analýzy sociálního chování byla analýza vzájemného vztahu prostředků a cílů, tj. analýza *racionálnosti*, ačkoli povaha sociálního byla determinována tím, že individua *chápala* sama sebe jako členy společnosti.

Protože Tönnies podle Spinozova vzoru fakticky ztotožnil vůli a rozum, znamenalo to, že podnět ke společnému sociálnímu životu, sociálnímu vzájemnému působení, k „zespolečenštění“ podle něho (stejně jako k vytváření státu podle Hobbesa) přichází nikoli z tradice posvěcené církvi, jak tvrdí politická filozofie reakčního romantismu (a nikoli z boha, jak tvrdili Hobbesovi scholastičtí odpůrci), nýbrž z rozumu. V Tönniesově učení o typech vůle se jasně projevila jeho opozice vůči romantismu, úsilí o racionalistické vysvětlení charakteru společenského života.

Kde lze empiricky pozorovat sociální výtvoř, v nichž se realizuje každý z popsaných typů vůle? Jinak řečeno, je vůbec možné pospolitost a společnost empiricky pozorovat? Na tuto otázku odpovídá Tönnies záporně. Jakýkoli konkrétní sociální výtvoř je souhrnem pospolitostních i společenských prvků, a samy tyto pojmy jsou póly kontinua, v jehož rámci mohou být umístěny všechny konkrétní historické společnosti. Žádný z těchto pólů, je-li charakterizován „o sobě“, neexistuje. Jsou to myšlenkové výtvoř, abstraktní podstaty, *ideální* či *konstruované* typy. Rozšířenou chybou, již se dopouštějí Tönniesovi komentátoři a interpreti, jsou pokusy o empirickou identifikaci uvedených typů. Tyto pokusy vedou k základnímu překroucení Tönniesovského přístupu.

Není náhoda, že Tönnies dal své hlavní práci v jednom z jejích prvních vydání podtitul „Teoréma filozofie kultury“. Pojmy „pospolitost“ a „společnost“ byly prvním krokem k rozpracování formální, v určitém smyslu „geometrized“ koncepce sociologie. Není náhoda ani to, že se Tönnies v této souvislosti odvolává na Hobbesa. Tönnies napsal, že podle Hobbesa je čistá, tj. apriorně dokazatelná věda možná: a) o myšlenkových výtvořech, abstraktních předmětech (geometrie); b) o „politických tělesech“, tj. o principech sociálních institucí, pocházejících z lidského myšlení, které nelze smyslově vnímat, ale „jejichž typ konstruujeme“.1) Takový princip se stal základem i Tönniesovy vlastní teorie vědy. Stejně jako Hobbes a Spinoza byli přesvědčeni o neomezených možnostech poznání *more geometrico*, tak i Tönnies předpokládal, že formální, individuálními zájmy a tendencemi ani skupinovými a třídními cíli a ziskuchtivostí nezkalená dedukce různých forem sociálního života umožní dosáhnout univerzálního a všeplatného sociálního poznání. Právě proto se v jeho práci objevilo slovo „teoréma“ jako potvrzení oprávněnosti pojmového, konstruktivního myšlení v protikladu k silicím empiristickým a iracionalistickým tendencím. Prvořadým požadavkem metody takové racionalistické sociologie byl požadavek *objektivace* sociálních jevů ve smyslu zabezpečení logicky přísného zkoumání a dosažení obecně platného poznání. Nástroji objektivace byly abstrakce, idealizace a konstrukce ideálních typů. Získané typy nebyly absolutizovány a nebyly považovány za reálné

existující; naopak, samotné tyto typy, tj. pojmové „míry“, byly *aplikovány* na živou skutečnost sociálního života, čímž byla odhalována možnost jejího vlastního sociologického zkoumání. A právě to je neobyčejně důležité, protože Tönnies se zdůrazňováním nemožnosti ztotožnění konstruovaných pojmů s empirickou skutečností snažil dát sociologii vědecké základy a rozešel se se staletou tradicí svévolné filozofickohistorické spekulace.

Principem sociologie se tak stala abstrakce. Takový přístup byl zaměřen proti historické škole i proti subjektivně empirické filozofii života a musel vést k rehabilitaci ideje přirozeného stavu společnosti a v důsledku toho k ignorování dějin a vývoje. Tönniesovi se však podařilo tomuto nebezpečí vyhnout. Výchozí idealizace, na které založil svou sociologii, neobsahovala totiž jeden (jako například u Hobbese či Locka nebo u jiných osvícenských myslitelů), ale dva abstraktní pojmy. Základem Tönniesova sociologického myšlení byl princip pojmové antinomie: jako kterýkoli projev sociální vůle je zároveň jevem volným i rozumovým, tak jakýkoli sociální výtvar zároveň obsahuje rysy pospolitosti i společnosti.

Pospolitost a společnost se tak staly základním kritériem klasifikace sociálních forem. Tönnies se vůbec snažil vypracovat rozvinutý a uspořádaný systém takových kritérií. Například společenské skutečnosti čili formy sociálního života dělil na tři typy: 1. sociální vztahy; 2. skupiny; 3. korporace neboli sjednocení. Sociální vztahy existují tehdy, když je individua, která do nich vstupují, nejen pociťují a uvědomují si je, ale když chápou jejich nutnost v té míře, v jaké z nich vyplývají vzájemná práva a povinnosti jejich účastníků. Jinak řečeno, sociální vztahy jsou vztahy, jež mají objektivní charakter.

Souhrn sociálních vztahů mezi více než dvěma účastníky tvoří „sociální kruh“. Sociální kruh je přechodný stupeň mezi vztahem a skupinou. Skupina se vytváří tehdy, když individua chápou, že jejich vzájemné sjednocení je nutné k dosažení nějakého cíle. Určitá sociální forma se nazývá korporací čili sjednocením v tom případě, když je vnitřně zorganizována, tzn. když v ní určitá individua plní určité funkce, přičemž jejich akty jsou akty korporace. Dělení na vztahy, skupiny a sjednocení se „kříží“ s klasifikací lidských vztahů podle kritéria „panství a přátelství“. Proto pouze typy získané na základě této klasifikace se dělí podle nejobecnějšího kritéria na „pospolitostní“ a „společenské“.

Složitá je také Tönniesovská klasifikace sociálních norem, které se dělí na normy sociálního pořádku, právní normy a morální normy. Normy sociálního pořádku jsou souhrnem obecných norem, původně založených na obecném souhlasu či konvenci. Tyto normy jsou určovány normativní silou faktů. Právo podle Tönniese vzniká ze zvyků nebo konstituováním formálního zákonodárství. Morálka je vytvářena náboženstvím nebo veřejným míněním. Všechny uvedené normativní formy se opět dělí na „pospolitostní“ a „společenské“. Rozdíly všech typů norem mají navíc „ideálně typický“, analytický charakter. V realitě se s nimi v čisté podobě nesetkáváme. Normativní systémy všech sociálních forem bez výjimky jsou tvořeny souhrnem norem sociálního pořádku, práva a morálky.

Všechny tyto detailní a rozvětvené typologické konstrukce by měly mimohistorický a abstraktní charakter, kdyby nebyly stále děleny na pospolitostní a společenské. Aplikace tohoto principu na analýzu konkrétních

sociálních jevů umožnila Tönniesovi zachytit a konceptuálně postihnout jevy dějinného vývoje. V tom spočíval aplikovaný význam popsaných klasifikací vůbec a pojmů pospolitosti a společnosti, tj. základních pojmů Tönniesovské čisté sociologie, zvláště. Aplikovaná sociologie je některými Tönniesovými stoupenci chápána jako „vědecká filozofie dějin“. Sám Tönnies původně určoval její cíle mnohem skromněji. „Omezuje-li se čistá sociologie na pochopení a popis sociálních jevů v klidovém stavu,“ napsal, „pak aplikovaná sociologie se zabývá dynamikou, tj. zkoumá je v pohybu.“ Metodou aplikované sociologie je u Tönniese princip pojmové antinomie. Dialektické vzájemné působení vůle a rozumu se podle Tönniese vyvíjí tak, že postupně převládá rozum, tzn. že společenský vývoj je proces, v němž narůstá racionalita.

Tím je determinován směr společenského vývoje od pospolitosti ke společnosti. „Konstituování racionality,“ napsal Tönnies, „je konstituováním společnosti, která se vyvíjí částečně v souladu s pospolitostí jako počáteční nebo alespoň nejstarší formou vzájemného soužití, částečně v ostrém protikladu s ní.“¹⁾ z tohoto hlediska Tönnies analyzuje s použitím rozsáhlého faktického materiálu dynamiku vývoje různých sociálních struktur) a zkoumá sociální problémy tehdejší společnosti, čímž demonstruje vzory realizace vlastního pravidla, že je třeba „...aplikovat způsob uvažování, který je základem tohoto přístupu, na analýzu kterékoli historické události i na vývoj sociálního života jako celku alespoň potud, pokud tento vývoj postupuje od pospolitostních ke společenským formám a obsahům“.

Za přednosti své sociologické koncepce Tönnies považoval za první její objektivnost, za druhé její naturalistickou tendenci, za třetí její nezávislost na hodnotových předpokladech i na praktické sociální činnosti. Avšak „vědeckost“ Tönniesovy sociologie byla orientována na zcela určitý, a to pozitivistický způsob pěstování vědy. Objektivnost chápe Tönnies jako obecnou platnost, přičemž ji vyvozuje z logické přísnosti a jednoznačnosti sociologických pojmů.

Tönnies se domníval, že k sociokulturním jevům je nutné přistupovat naturalisticky, tj. aplikovat na ně teoretickopoznávací principy a metody přírodních věd. Psal, že tyto jevy je třeba zkoumat „jako věci, stejně jako přírodovědec zkoumá životní procesy rostlin a živočichů“. Takový přístup znamenal odhlížet od otázek smyslu sociálních jevů. Těmi se má podle Tönniese zabývat filozofie života, protože subjektivní stránka není předmětem vědecké sociologie.

Nehodnotící přístup jako princip vědecké sociologie vyplýval u Tönniese z jeho objektivismu a naturalismu. Čistě konstruktivní, ideálně typický přístup se měl na jedné straně stát spolehlivou ochranou proti svévolnému, tj. v podstatě různými dávnými předsudky a hodnoceními podmíněnému vyčleňování souvislostí a vztahů z reality, souvislostí a vztahů, které jsou základem sociologických konstrukcí. Přístup k sociálnímu životu jako k přírodnímu jevu nutil na druhé straně badatele, aby se distancoval od požadavků sociální praxe, od jakýchkoli hodnotících pozic a aby hledal v předmětu jeho vlastní logiku, tak jako by byla úplně cizí logice sociálního života, sociální praxe.

Důsledné uplatnění těchto dvou principů mělo podle Tönniese oddělit vědeckou sociologii od etiky i od politiky. Když se snažil vyjádřit právě tuto

myšlenku, Tönnies v recenzi na Simmelovu knihu „Úvod do vědy o morálce" ostře kritizoval jejího autora, jenž charakterizoval svůj přístup jako „částečně spekulativní". „Úvahy o tom, co má být," napsal Tönnies, „patří k spekulacím, které poznání sociálních souvislostí přinášejí právě tak málo užitku, jako spekulace na burze národnímu blahobytu."

Tyto poznámky, stejně jako mnohé další, s nimiž se v různých Tönniesových pracích často setkáváme, vyvracejí názory některých Tönniesových interpretů, kteří tohoto autora považují téměř za hlasatele romantických ideálů a připisují mu nostalgický stesk po minulosti, po pospolitosti. Snaha osvobodit vědu od hodnotících soudů naopak svědčí o protiromantické, svým duchem pozitivistické tendenci jeho sociologie.

Typologie pospolitosti a společnosti nezůstala ideologicky neutrálním nástrojem popisu sociálních procesů. Ať se Tönnies jakkoli snažil zdůraznit hodnotově neutrální charakter svých představ, obsah jeho prací způsobil, že mnozí badatelé vykládali Tönniesovskou analýzu vývoje od pospolitostních ke společenským formám jako skrytou filozofii dějin, jako ideologii zániku kultury a idealizaci pospolitosti, jež měla zcela určitý reakční politický smysl. Právě takto vykládali Tönniesovy ideologické pozice L. von Wiese, H. Plessner, R. König, R. Dahrendorf a mnozí jiní badatelé. Sám Tönnies možnost takového výkladu kategoricky odmítal. „Moje teorie," napsal roku 1935 krátce před svou smrtí, „je často chápána tak, jako by sloužila obhajobě pospolitosti a obžalobě společnosti. To je však omyl...". „Je nemožné a nesmyslné", pokračoval, „připisovat mi snahu stavět se na stranu středověku proti novověku."s) Když vystupoval proti podobným výkladům, neobhajoval Tönnies pouze čistotu vlastních teoretických názorů. V tehdejší době měly termíny „středověk" a „novověk" nejen historický, ale i praktický politický smysl. Prvky idealizace pospolitosti, pesimistické hodnocení stavu tehdejší kultury i kritika kapitalistického způsobu života a morálky, jež jsou v Tönniesově koncepci skutečně obsaženy, umožnily využít ji k propagandě reakční politiky spekulující s ideologicky falzifikovanými ideály minulosti. Proti Tönniesově vůli opravdu přijali idealizovaný obraz pospolitosti jako svou zbraň novoromantici a tento obraz sehrál určitou úlohu při vytváření ideologických představ nacionálního socialismu. V tom je největší Tönniesova tragédie a zároveň projev objektivní sociální logiky, svědčící o rozpornosti pozic buržoazního liberála, zavrhujícího nelidskost kapitalistického systému, avšak neschopného vytvořit pozitivní program jeho překonání.

Tönnies byl vědec, který působil na přelomu dvou etap buržoazní sociologie. Jednou stránkou své tvorby je jakoby obrácen do 19. století (snaha rozpracovat „filozofii dějin jako sociologii", pokus vytvořit širokou kulturně historickou syntézu, mechanistická teorie sociálního poznání a absence přísné diferenciací sociologických idejí a idejí z oblasti teorie státu a práva). Zároveň Tönnies přišel s mnoha myšlenkami, které dále rozpracovala a realizovala buržoazní sociologie 20. století. Je to především myšlenka analytické, a nikoli historické výstavby sociologie, svědčící o tom, že si sociologie uvědomila, že je samostatnou vědou, a dokazující i její snahu po sebeurčení, po nalezení vlastního přístupu k analýze společnosti. Ideje formální sociologie, která analyzuje svůj předmět nezávisle na jeho obsahových charakteristikách, se chopil jiný významný sociolog konce 19. a počátku 20. století G. Simmel. Později ji rozvinul L. von Wiese i další autoři.

O mnoha Tönniesových názorech jeho současníci živě diskutovali. Max Weber přijal a dále rozvinul jeho myšlenky o rozdílu mezi politickou a vědeckou činností a o osvobození vědy od hodnot. Durkheim spojoval s Tönniesovskou typologií vlastní koncepci „organické“ a „mechanické“ solidarity. V přepracované podobě tuto typologii používali R. E. Park, R. Redfield i další sociologové ve třicátých a čtyřicátých letech našeho století.

V prvních dvou desetiletích po druhé světové válce vliv Tönniesovské koncepce slábl v důsledku nadvlády strukturního funkcionalismu, který ignoruje problémy sociální změny a vývoje. Zájem o ni se však znovu probudil v šedesátých letech, a to jak v Evropě, tak i v Americe.